

Verzet in de panoptische stad

van Michel Foucault naar Michel de Certeau

Bachelorscriptie

Bachelor Wijsbegeerte van de Historische en Kunstwetenschappen
Leerstoel Wijsgerige Antropologie

Geschreven door Sereh Mandias
Studienummer: 338548

Studiepunten: 170 ects
Begeleider: Sjoerd van Tuinen
Adviseur: Gijs van Oenen

Aantal woorden: 10.987

Inhoud

Voorwoord

Inleiding	3
1 <i>Surveiller et punir: naissance de la prison</i>	5
1.1 Van archeologie naar genealogie	
1.2 Van lijfstraf naar detentie	
1.3 De discipline	
1.4 Panoptisme	
1.5 De (on)mogelijkheid van verzet	
2. <i>Des espace autres</i>	11
2.1 De heterotopie	
2.2 Verzet buiten de disciplinaire samenleving	
3. <i>L'invention du quotidien 1. Arts de Faire</i>	15
3.1 De cultuur van het alledaagse	
3.2 Antidiscipline	
3.3 Strategieën en tactieken	
3.4 Een ongehoorzaam subject	
3.5 Individu en collectief	
4 Conclusie	24
Literatuur	26

Voorwoord

Als architect in opleiding hebben filosofen die ruimte tot belangrijk onderdeel van hun werk maken direct mijn volle aandacht. Dit leidde tot een onvermijdelijke en onherroepelijke interesse voor het werk van Michel Foucault. De door hem beschreven discipline is in grote mate afhankelijk van een functionele en formele organisatie van ruimte en het panopticum is misschien wel het bekendste voorbeeld van een ruimtelijke figuur die haar weg gevonden heeft naar de filosofie.

Het werk van Michel de Certeau leerde ik kennen tijdens de cursus *'The City in Literature'* gegeven aan de TU Delft in de lente van 2011 door Klaske Havik, waarvoor dank. Ook in het werk van De Certeau is een belangrijke rol weggelegd voor ruimtelijkheid: zijn werkveld is de stad, haar straten, haar wolkenkrabbers en appartementen.

Ik heb deze scriptie dan ook met veel plezier geschreven.

Ik wil Sjoerd van Tuinen bedanken voor zijn goede begeleiding, scherpe vragen en oplettende commentaar. Gijs van Oenen wil ik bedanken voor zijn interessante suggesties en verhelderende opmerkingen.

Inleiding

In 1975 schreef Michel Foucault (1926 – 1984), historicus en filosoof, *Surveiller et Punir: Naissance de la Prison*, waarin hij de veranderingen die het westers strafrechtelijk systeem onderging sinds de middeleeuwen onderzoekt. In het boek signaleert Foucault een ontwikkeling van een systeem van openbaar ten uitvoer gebrachte straffen naar een disciplinair systeem, met detentie als basis van het strafstelsel. In dit systeem is de discipline volgens Foucault de overheersende machtsrelatie geworden: de moderne samenleving is de disciplinaire samenleving. Niet veel later, in 1980, bracht Michel de Certeau (1925 – 1986) *L'invention du quotidien 1. Arts de faire* uit, naar het Engels vertaald als *The Practice of Everyday Life*. Hierin poogt De Certeau tot een beschrijving te komen van een wetenschap van het alledaagse. In deze scriptie zal ik naar aanleiding van de vraag hoe verzet mogelijk is in de door Foucault geschetste disciplinaire samenleving, laten zien in hoeverre De Certeau in *Arts de faire* voortbouwt op *Surveiller et Punir: Naissance de la Prison*.

In het eerste hoofdstuk zal ik laten zien hoe Foucault in *Surveiller et Punir* het ontstaan van de disciplinaire samenleving beschrijft. In het boek traceert Foucault de ontwikkeling van het disciplinair strafstelsel, met detentie als basis en verbetering van de delinquent als doel van het strafstelsel. Dit disciplinair systeem, met als instrument het principe van het panopticum, beperkt zich volgens Foucault niet tot de gevangenen. De disciplinaire macht is de overheersende machtsbetrekking geworden. De moderne samenleving is volgens hem een disciplinaire samenleving, met de moderne discipline als fundamentele machtsrelatie. In deze samenleving wordt het individu gedefinieerd vanuit de machtsbetrekkingen waaraan het volgens Foucault permanent onderworpen is: het individu wordt door de discipline geproduceerd. Zoals al door meer commentatoren is geconstateerd, is deze analyse niet zonder problemen. Door het individu te definiëren als resultaat van de discipline, laat Foucault geen enkele ruimte voor verzet. De dominantie van het disciplinair systeem is volledig. Mijn vraag luidt dan ook: Hoe is verzet mogelijk in de disciplinaire samenleving?

In *Des Espace Autres* geeft Foucault daar zelf enkele handvaten voor. In deze tekst beschrijft Foucault de 'heterotopie', een door hem bedacht begrip dat letterlijk 'andere plaats' (*hetero-topos*) betekent. Heterotopieën zijn plekken in een samenleving die de continuïteit van de dagelijkse ruimte onderbreken. Mogelijkerwijs kunnen individuen zich binnen de ruimte van de heterotopie zodoende onttrekken aan de panoptische blik en het disciplinair systeem. In hoofdstuk twee zal ik hier nader op ingaan.

De heterotopie biedt echter geen volledig antwoord. Hoewel de heterotopie laat zien hoe verzet mogelijk is door een ruimte te openen waar men tijdelijk kan ontsnappen aan de disciplinerende mechanismen, verklaart het niet hoe verzet mogelijk is *binnen* de disciplinaire samenleving.

Daartoe zal ik in hoofdstuk drie een beschrijving geven van de wetenschap van het alledaagse zoals Michel de Certeau beschrijft in *Arts de faire*. Tot op zekere hoogte onderschrijft De Certeau Foucaults analyse van de moderniteit, waarin disciplinaire technologieën een gereguleerde en genormaliseerde ruimte hebben geschapen waarin het moderne subject zich beweegt. Tegelijkertijd is zijn wetenschap van het alledaagse een kritiek op Foucault. Volgens De Certeau miskent Foucault de onherleidbare heterogeniteit van sociale en culturele praktijken. Om te komen tot een beschrijving van deze praktijken maakt De Certeau een onderscheid tussen *strategieën* en *tactieken*. Strategische operaties worden uitgevoerd door instituties en machtsstructuren. Tactische praktijken worden ontplooid door individuen, die handelen in omgevingen gedefinieerd door strategieën. De Certeau vergelijkt dit met de stroper, die altijd op andermans terrein jaagt, maar er niet op gericht is dit terrein in bezit te nemen. Aan de orde der dingen verandert hij niets wezenlijks, wel aan het gebruik dat ervan wordt gemaakt. *Arts de faire* kan zodoende gezien worden als een aanvulling en correctie op de disciplinaire samenleving zoals Foucault haar beschrijft.

1. *Surveiller et Punir: Naissance de la Prison*

1.1 Van archeologie naar genealogie

Surveiller et punir: naissance de la prison, in 1989 naar het Nederlands vertaald als ‘Discipline, toezicht en straf: de geboorte van de gevangenis’, markeert de overgang van Foucaults archeologische periode naar zijn genealogische periode. Beide methoden vormen een alternatief voor traditionele historiografie, die erop gericht is het verstrijken van de tijd voor te stellen als een afwikkeling van causaal verbonden gebeurtenissen. Gebeurtenissen worden in deze afwikkeling ingepast en krijgen daarmee een misleidende continuïteit. Volgens Foucault bevoordeelt traditionele geschiedenis de grote momenten en situeert zij het zelf-reflexieve subject in het centrum van de beweging van de geschiedenis. Zijn archeologische methode daarentegen berust op de premisse dat systemen van denken en kennis worden gedomineerd door structuren die zich onder het bewustzijn van individuele subjecten bevinden. Deze systemen noemt Foucault episteme. Hoewel zij opereren onder het bewustzijn van individuele subjecten, definiëren zij tegelijkertijd de grenzen van het denken binnen een bepaald domein of in een bepaalde periode. In de geschiedenis van het westerse denken maakt Foucault een onderscheid tussen de episteme van de Renaissance, de klassieke tijd en de moderne tijd. Aangezien er in verschillende periodes andere systemen van denken en kennis dominant waren, suggereert Foucault met zijn archeologische methode zodoende de contingentie van specifieke manieren van denken. Bovendien maakt deze methode een historiografie mogelijk die niet berust op het primaat van het bewustzijn van individuele subjecten, en stoot daarmee het autonome, zelf-reflexieve subject uit het centrum van de beweging van de geschiedenis.

De kracht van de archeologische analyse bleef echter beperkt tot een vergelijking van de verschillende discursieve formaties van verschillende periodes. Zij kon niet verklaren *waarom* verschuivingen van de ene manier van denken naar de andere plaatsvonden. De genealogische methode wordt door Foucault ingezet om dit gebrek aan verklaringskracht tegen te gaan. De term is ontleend aan Nietzsche en is verbonden met de idee van een analyse van herkomst. Dit moet niet verward worden met een zoektocht naar de oorsprong, dat volgens Foucault een metafysisch project is dat poogt de essentie van de dingen te vatten (McNay 1994, 89). In plaats van teleologisch gestuurd, zijn de historische processen die leiden tot bepaalde gebeurtenissen discontinu, divergent en worden zij bepaald door toeval. De genealogie is zodoende de analytische methode die de toevallige en discontinue processen die leiden tot bepaalde gebeurtenissen op het spoor tracht te komen. In de genealogische methode is er sprake van een expliciete focus op macht en op de relatie tussen macht en kennis. Volgens Foucault kennen historische processen geen immanente doelgerichtheid, maar zijn zij gebaseerd op een continue spanning tussen verschillende machtsblokken. In plaats van een onderzoek naar de verschillende discursieve formaties in verschillende periodes, zoals in de archeologische methode het geval was,

onderzoekt Foucault in zijn genealogische periode de wederzijdse en productieve relatie tussen kennis en macht. In het geval van *Surveiller et punir* focust dit onderzoek zich op het ontstaan van het moderne strafstelsel, in Foucaults woorden *het huidige juridisch-wetenschappelijke complex waarop de straffende macht steunt* (Foucault 1989, 36). Dit is de genealogie van, zo zal blijken, het disciplinair strafstelsel. Daartoe onderneemt Foucault een onderzoek naar de veranderingen die het westers strafrechtelijk systeem onderging sinds de middeleeuwen.

1.2 Van lijfstraf naar detentie

Het boek opent met een verslag van de gruwelijke, publieke executie van Robert-Francois Damiens in 1757, ter dood veroordeeld na een mislukte aanslag op Louis XV. Direct daarna volgt het reglement van een tehuis van jeugdige gedetineerden te Parijs, ongeveer tachtig jaar na de executie van Damiens opgesteld: een monotone dagelijkse routine. De eerste een lijfstraf, de tweede een dagrooster, elk afzonderlijk karakteriseren ze een totaal verschillende aanpak van straffen. Als zodanig vormen ze de parameters in het onderzoek dat Foucault onderneemt.

In de ongeveer tachtig jaar die beide gebeurtenissen van elkaar scheidt, is de lijfstraf grotendeels verdwenen uit het strafstelsel. Het doel van de lijfstraf was vergelding van de misdaad. Haar effectiviteit berustte op het (gruwelijke) spektakel, met als aangrijpingspunt het lichaam. De misdaad treft de soeverein persoonlijk, de kracht van de wet is immers de kracht van de vorst, en moet derhalve buitensporig vergolden worden. De lijfstraf was zodoende ook een politiek ritueel waarin de macht zich manifesteerde. In de achttiende eeuw verandert het strafrecht: er is een uitbreiding en verfijning van de strafpraktijken. De lijfstraf wordt langzaam vervangen door een veel milder type straffen. Volgens Foucault heeft deze nieuwe mildheid niet zozeer te maken met een bewuste humanisering van het strafstelsel, als wel met het efficiënter maken van het straffen. Men wilde *niet minder straffen, maar beter* (Foucault 1989, 36). De strafpraktijk moest meer dan voorheen de gehele samenleving bestrijken en tegelijkertijd dienden de economische en politieke kosten verminderd te worden. De straffen hebben als doel niet langer vergelding, maar verbetering van de bestrafte. Preventie van toekomstige misdaden is het leidende principe geworden. De effecten van straf dienen daartoe zowel op de effecten van de misdaad als op het specifieke karakter van de misdadiger afgestemd te worden. Ook het aangrijpingspunt van de straf verschuift; van het lichaam naar de geest, en daarmee zoals Foucault omschrijft naar *het spel van voorstellingen en tekens die discreet maar duidelijk en onherroepelijk in ieders geest rondwaren* (idem, 141). Het strafstelsel dient dus gebaseerd te worden op een technologie van de voorstelling. Opsluiting speelt hierbij nog geen enkele rol; opsluiting kon immers onmogelijk afgestemd worden op het specifieke karakter van iedere misdaad. Bovendien heeft het geen enkel effect op het publiek, en is als zodanig onverenigbaar met de techniek van de straf als voorstelling. Toch is detentie binnen korte tijd de meest wezenlijke vorm van bestraffing geworden.

Er blijken in de achttiende eeuw zodoende drie manieren te bestaan om de straffende macht te organiseren. De ene, de lijfstraf, berust op het oude monarchale recht om misdaden buitensporig te vergelden, de andere twee (detentie en een strafstelsel berustend op de technologie van de voorstelling) op een preventieve, utilitaire en correctionele opvatting van het recht om te straffen. De vraag is nu waarom het derde model, detentie, de overhand heeft gekregen. De verklaring daarvoor vindt Foucault in de opkomst en verbreiding van een nieuwe

vorm van macht. Deze macht, deze nieuwe manier om sociale betrekkingen te organiseren, noemt Foucault de disciplinaire macht.

1.3 Discipline

In de loop van de klassieke periode wordt het lichaam ontdekt als object en doelwit van macht. Het aangrijpingspunt is niet langer de voorstelling, maar het lichaam, met zijn dagelijkse handelingen en activiteiten, en ook de geest, voor zover zij de zetel van de gewoonten is. Teneinde een zo productief mogelijk individu te scheppen, wordt er een constante en gedifferentieerde macht uitgeoefend op het lichaam. Daarbij wordt het lichaam niet bewerkt als geheel, maar de delen ervan afzonderlijk. Door greep te krijgen op de mechanica van het lichaam wordt uiteindelijk een subtiele dwang uitgeoefend op het lichaam als geheel. Eenzelfde opdeling zien we in de tijd en ruimte waarin individuen zich bewegen. Om de tijd van individuen optimaal te kunnen gebruiken, wordt de tijd in steeds efficiëntere en opeenvolgende segmenten verdeeld, die zeer nauwkeurig afgestemd zijn op de uit te voeren handelingen. Ook is er een ruimtelijke indeling van individuen. De ruimte wordt steeds verder opgedeeld en krijgt vastomlijnde functies. Binnen deze functionele opdeling krijgt ieder individu een eigen plaats toegewezen. Er is zodoende sprake van een steeds nauwkeuriger 'parcellering' van tijd en ruimte. Hoe preciezer de opdelingen die inwerken op het lichaam zijn, des te productiever en krachtiger het onderworpen lichaam wordt. Deze methoden, die resulteren in een constante dwang op het actieve lichaam, worden door Foucault disciplinerend genoemd.

Een belangrijk instrument van de disciplinerende macht is het hiërarchisch toezicht. Tot op grote hoogte kan controle over individuen uitgeoefend worden enkel en alleen door ze te observeren. Het perfecte disciplinerende apparaat zou het mogelijk maken om alles in één oogopslag te overzien. Meestal is dit echter niet haalbaar, waardoor hiërarchisch geordende individuen het toezicht uitoefenen en doorgeven. Zij vormen samen een netwerk van relaties waarin de discipline als een anonieme en automatische macht kan functioneren. Het netwerk is zodoende het bindende element en doordringt het geheel met machtheffecten die elkaar onderling versterken. Ook de controleurs zijn voorwerp van dit toezicht: zij zijn evengoed opgenomen in dit netwerk. De macht berust dus niet bij een beperkt aantal personen: hoewel het toezicht hiërarchisch georganiseerd is, wordt de macht in deze permanente structuur geproduceerd door het totale apparaat. Macht wordt dus niet zozeer bezeten, we dienen haar te beschouwen als *een netwerk van altijd actieve, altijd gespannen verhoudingen* (Foucault 1989, 42).

Het resultaat van de disciplinerende macht, die al langer bestond maar in de loop van de achttiende eeuw de algemene formule voor overheersing wordt, is een gehoorzaam subject: een individu dat is onderworpen aan regels en bevelen. Dit onderworpen individu is tegelijkertijd zodanig gedruild dat het lichaam een zo hoog mogelijke productiviteit bereikt. We kunnen dus met Foucault zeggen dat de disciplinerende macht in het lichaam een directe verbinding legt tussen de groeiende kracht en productiviteit en een toenemende politieke beheersing. Het zal duidelijk zijn dat deze onderwerping van het individu steunt op een nauwgezette kennis van het lichaam en haar bewegingen. Individuen worden permanent gecontroleerd, gedifferentieerd en geordend. Alles wat afwijkt van de norm is in principe doelwit van correctie, de discipline is een normaliserende macht. Het lichaam wordt in de discipline dus zowel object van een bepaalde

kennis als aangrijpingspunt van een bepaalde macht. Kennis en macht zijn niet meer los van elkaar te zien: kennis en macht impliceren elkaar. Het productieve lichaam, en dus het individu, wordt geproduceerd door een combinatie van kennis en macht: *Deze 'kennis-macht'betrekkingen kunnen dus niet geanalyseerd worden uitgaande van een kennend subject dat vrij dan wel onvrij is in verbinding tot het systeem van macht; het kennende subject, de te kennen objecten en kennismodaliteiten moeten daarentegen beschouwd worden als evenzovele effecten van deze fundamentele verstrengeling van kennis en macht* (Foucault 1989, 43). Aldus is de discipline geen negatieve, onderdrukkende macht. Zij is productief: de discipline fabriceert individuen. Het individu en de kennis over het individu zijn het resultaat van de discipline.

1.4 Panoptisme

Voor Foucault is het Panopticon, Jeremy Bentham's ontwerp voor een ideale gevangenis, de architectonische gedaante van de disciplinerende controle. Het Panopticon is een ringvormig gebouw. De cellen bevinden zich in de ring en beslaan de volle breedte van het gebouw. In het midden staat een toren met grote ramen, die uitkijken op de binnenzijde van de ring. Elke cel heeft een raam aan de buitenzijde van de gevangenis, en tralies aan de binnenzijde. Door het tegenlicht ziet de bewaker de silhouetten van de gevangenen te allen tijde scherp afgetekend in hun cel. De gevangenen daarentegen kunnen niet zien of iemand hen vanuit de toren observeert. Mogelijkerwijs worden zij permanent bekeken, maar misschien ook is er nooit iemand in de toren. In de buitenste ring is men altijd zichtbaar, zonder zelf te zien; in de centrale toren ziet men alles, zonder ooit gezien te worden. Dit is het principe waaraan het Panopticon zijn effectiviteit ontleent: de gedetineerde wordt zich bewust gemaakt van zijn permanente zichtbaarheid. Als spontaan neemt de gedetineerde daardoor de dwang van de macht over en past deze op zichzelf toe. Hij verinnerlijkt de machtsbetrekking door zowel de rol van gevangene als van observator te spelen. De feitelijke uitoefening van de macht wordt daarmee overbodig: de macht is zo volmaakt dat hij automatisch functioneert. Zodoende resulteren fictieve betrekkingen (de mogelijkheid gezien te worden) in een reële onderwerping. De uitoefening van de macht wordt door het principe van het Panopticon geperfectioneerd: door middel van het Panopticon is het mogelijk om het aantal mensen dat macht uitoefent te verminderen, terwijl het aantal waarover het uitgeoefend wordt groeit. In het principe van het panoptisch schema ligt het principe van de macht niet bij een enkel persoon als wel in een *strak gearrangeerde verdeling van de lichamen, de vlakken, de blikken en het licht* (Foucault 1989, 279). Deze in essentie ruimtelijk organisatie van individuen produceert de betrekking waaraan individuen onderworpen zijn, het is de 'machinerie' die de macht waarborgt.

Foucault constateert dat het Panopticon, of beter nog het panoptisch schema, de potentie heeft zich te verbreiden over het hele maatschappelijk organisme, en dat dit in de moderne samenleving ook daadwerkelijk gebeurd is. In de klassieke periode is er sprake van een vermenigvuldiging van het aantal disciplinaire instellingen, die met hun netwerk een steeds groter gebied bestrijken. Tevens verlaten de disciplinerende mechanismen de gesloten instelling om 'vrij te circuleren'. Zo dient een school niet meer enkel gehoorzame kinderen voort te brengen, maar gaat zij ook op de (levenswijze van de) ouders controle uitoefenen, en wordt het ziekenhuis meer en meer opgevat als steunpunt voor het medisch toezicht op de bevolking erbuiten. Door middel van het politieapparaat wordt de disciplinerende controle ten slotte over het gehele

maatschappelijk organisme uitgebreid. Haar permanent toezicht bekommert zich ook om de kleinste details en bestrijkt tevens de niet-disciplinerende ruimten.

Zonder zijn eigenschappen te verliezen heeft het panoptisch schema zich zodoende uitgebreid over de gehele maatschappij. Hiermee heeft dit schema een samenleving mogelijk gemaakt die is doortrokken van disciplinerende mechanismen. Deze ontwikkeling heeft volgens Foucault dan ook geleid tot het ontstaan van de disciplinerende samenleving, waarin de discipline de overheersende machtsbetrekking is geworden. Een samenleving waarin individuen gecontroleerd worden door de macht van de norm, en die niet meer wordt beheerst door het schouwspel, maar door het toezicht.

1.5 De (on)mogelijkheid van verzet

We hebben nu gezien hoe Foucault de ontwikkeling van een bepaalde vorm van machtsuitoefening traceert, de discipline, en vervolgens vaststelt dat deze manier van machtsuitoefening in de moderne maatschappij het overheersende model is geworden. Deze claim is echter niet zonder problemen. Hoewel Foucault enkele malen stelt dat de discipline een positieve, productieve kracht is, laat hij geen enkele ruimte voor verzet. De disciplinaire machtsrelaties infiltreren alle mogelijke betrekkingen in de samenleving en vormen een netwerk waaraan individuen zich onmogelijk kunnen onttrekken. Hij lijkt het disciplinair systeem daarmee toch een absolute dominantie te verlenen. Dit is misschien ook niet vreemd, gezien de genealogische methode die hij hanteert. Foucault traceert immers de ontwikkeling van de disciplinaire instellingen, waardoor de focus van zijn genealogie eenzijdig op de institutionele macht ligt. De manier waarop macht uitgeoefend wordt, wordt onderzocht vanuit de instituties waarvan de macht uitgaat, en niet vanuit het standpunt van de individuen die object en voorwerp zijn van de macht. De disciplinaire samenleving wordt daarmee net zo gesloten als de instellingen waar de discipline haar oorsprong had.

Het is dan ook geen wonder dat Foucault het individu definieert vanuit de machtsbetrekkingen waaraan het volgens hem permanent onderworpen is: het individu wordt door de discipline geconstitueerd. Via de disciplinerende methoden wordt een gehoorzaam lichaam geproduceerd, opdat alle individuen samen een zo effectief mogelijk apparaat vormen: een politieke economie van het lichaam. Het lichaam, en daarmee het subject, wordt in de discipline dus zowel productief gemaakt als onderworpen. Hiermee wordt het individu gereduceerd tot het resultaat van machtsbetrekkingen. Deze dominantie van het disciplinair systeem en daarmee verbonden de reductie van het individu tot effect van machtsbetrekkingen leidt tot twee problemen.

Verzet is nooit geheel uit te bannen. Ieder systeem moet individuen de mogelijkheid bieden zich op de één of andere manier te kunnen onttrekken aan de overheersende machtsrelaties. Wanneer deze mogelijkheid er niet is zullen individuen hier vanzelf tegen in opstand te komen. Het gaat hier niet per definitie om groots verzet. Denk aan het indelen van de eigen tijd binnen de muren van het eigen huis, of in relaties die individuen met elkaar aangaan. Foucault laat hier op geen enkele manier ruimte voor: alle relaties zijn volgens hem doortrokken van de disciplinaire machtsbetrekkingen en het individu is het resultaat hiervan. Dit verzwakt zijn analyse van de disciplinerende samenleving.

Bovendien doet het geen recht aan de grilligheid van het dagelijks bestaan. De discipline heeft haar oorsprong in strenge, gesloten instituties als het klooster en de gevangenis, met hun in steen gegoten machtsbetrekkingen. Foucault volgend zou er tussen de machtsbetrekkingen op een willekeurige plek in de samenleving en in de gevangenis slechts een kwantitatief verschil bestaan, het onderliggende schema is immers hetzelfde: dat van het panopticon. Het is echter moeilijk voorstelbaar dat er geen verschil is tussen de gesloten instituties en de manier waarop (machts)relaties op deze plekken georganiseerd zijn, en andere sectoren van de moderne samenleving. Deze lijken vaak een meer open en wederkerig karakter te hebben dan de manier waarop macht via de discipline uitgeoefend wordt. In het dagelijks leven wordt er maar al te vaak tijd verdaan, worden wederkerige relaties aangegaan of is men af en toe ongehoorzaam. Het lichaam is eenvoudigweg niet altijd een gedisciplineerd mechanisme. Foucault gaat vanwege zijn eenzijdige focus op de institutionele macht voorbij aan de alledaagse betrekkingen die zowel in meer open instituties als in het dagelijks leven werkzaam zijn.

Ondanks deze tekortkomingen geeft Foucault in *Surveiller et punir* een zeer krachtige analyse van de manier waarop macht uitgeoefend wordt in disciplinaire instellingen en hoe deze macht zich over de samenleving kan verbreiden. Het lijkt dus de moeite waard om te onderzoeken of het mogelijk is binnen de moderne samenleving, met zijn door de disciplinaire technieken geschapen ruimte, een plaats te zoeken voor de manier waarop individuen hun dagelijks bestaan vormgeven. Zou het mogelijk zijn een disciplinaire samenleving voor te stellen waarin het grillige en soms ongehoorzame alledaagse bestaan wel een plaats krijgt? Is verzet mogelijk in de panoptische maatschappij?

2. *Des Espace Autres*

2.1 De heterotopie

Hoe is verzet mogelijk in de disciplinaire samenleving? Hoewel de disciplinaire samenleving zoals Foucault haar schetst in *Surveiller et punir* geen enkele ruimte laat voor weerstand, schept Foucault in een andere tekst mogelijkwijs wél ruimte voor verzet. Het gaat hier om *Des Espace Autres*, een tekst die de basis was voor een lezing die Foucault gaf in maart 1967. In 1984 werd de tekst gepubliceerd door het Franse tijdschrift *Architecture / Mouvement / Continuité*. Voor publicatie is de tekst echter niet door Foucault geautoriseerd, waardoor het geen officieel onderdeel uitmaakt van zijn oeuvre. In de tekst geeft Foucault een beschrijving van de heterotopie, een door hem bedacht begrip dat letterlijk ‘andere plaats’ (*hetero-topos*) betekent.

Volgens Foucault is de moderne tijd de tijd van de ruimte. Waar de negentiende eeuw een obsessie kende met geschiedenis en haar ontwikkeling, spreekt Foucault het vermoeden uit dat de twintigste eeuw de eeuw van de ruimte zal blijken. Ruimte zelf heeft echter ook een geschiedenis in de westerse waarneming. In de Middeleeuwen was er sprake van een strikte hiërarchie van plaatsen (heilige plaatsen tegenover profane plaatsen, stedelijke plaatsen tegenover het platteland). Deze ruimte werd opengebroken door Galileo en zijn constitutie van een oneindige, open ruimte, waarin de hiërarchie van de Middeleeuwen oploste, en waarin *a thing's place was no longer anything but a point in its movement* (Foucault 1967). Foucault noemt dit de ruimte van uitgebreidheid (*extension*). In de moderne tijd van zich ontwikkelende technologieën is deze ruimte van *extension* op haar beurt vervangen door de ruimte van de *site*. Voor Foucault, de *site is defined by relations of proximity between points or elements* (Foucault, 1967). Ruimte krijgt vorm door middel van relaties tussen plaatsen; relaties definiëren de plekken in een cultuur. Deze moderne ruimte is heterogeen, er zijn allerlei soorten plaatsen te onderscheiden, die niet tot elkaar te reduceren of over elkaar heen te leggen zijn. Men kan de plekken in deze moderne ruimte dan ook uitsluitend onderzoeken aan de hand van de set van relaties waardoor ze gedefinieerd worden. De heterotopie is één zo'n soort plek.

Volgens Foucault is de heterotopie een plaats die wel in relatie staat tot alle andere plaatsen in een samenleving, maar op zo'n manier dat zij de alledaagse relaties van de samenleving neutraliseert of omkeert. Hoewel Foucault dit niet nader uitlegt, lijkt het erom te gaan dat het wel degelijk mogelijk is vanuit de alledaagse ruimte toegang tot de heterotopie te krijgen, maar dat er in de ruimte van de heterotopie andere relaties mogelijk zijn dan degene die overheersen in de rest van de samenleving. Het zijn dus plaatsen die tegengesteld zijn aan de hedendaagse plaatsen om ons heen. Foucault vergelijkt de heterotopie met de utopie. De utopie (zowel niet-plaats als eutopie: goede plaats) is een plek die niet daadwerkelijk bestaat, het is de voorstelling van de samenleving in geperfectioneerde vorm en zodoende een fundamenteel onwerkelijke plaats. De heterotopie daarentegen heeft wél een plek in de wereld om ons heen. Foucault omschrijft

heterotopieën als ‘*counter-sites*’, een soort uitgevoerde, bestaande utopieën. Maar hoewel het mogelijk is zijn locatie in de realiteit te bepalen, bestaat de heterotopie buiten, of los van, alle plaatsen in een cultuur: de heterotopie onderbreekt de dagelijkse continuïteit van de ruimte. In de tekst passeren een heel aantal heterotopieën de revue, die samen een aardige indruk geven van Foucaults bedoeling: de sauna, de huwelijksreis, het museum, het theater, de legerdienst, de bioscoop, de gevangenis, de psychiatrische instelling, het schip, de tuin, het bordeel.

Hoewel *Des Espace Autres* zich niet letterlijk verhoudt tot de discipline (Foucault zou *Surveiller et punir* immers acht jaar later pas schrijven), geven de eigenschappen van de heterotopie wel degelijk aanleiding tot een vergelijking. Volgens Foucault staat de heterotopie in relatie tot de rest van de samenleving, maar op zo’n manier dat het deze relaties neutraliseert of omkeert. Zo bezien heeft de heterotopie misschien ook de mogelijkheid de disciplinaire machtsrelaties die de moderne samenleving doordringen te neutraliseren. Aangezien het de dagelijkse continuïteit van de ruimte doorbreekt, opent de heterotopie mogelijkwijs een ruimte waar de methoden van de discipline niet door kunnen dringen. Individuen hebben hier de kans te ontsnappen aan het normaliserende toezicht van de discipline. Echter, we zien ook dat de voorbeelden van heterotopieën een heel aantal bij uitstek disciplinaire instellingen bevatten. De gevangenis, de legerdienst, de psychiatrische instellingen; in *Surveiller et punir* noemt Foucault ze als de oorsprong van disciplinaire technieken. De heterotopie is dus zeker niet per definitie een plaats waar men ontsnapt aan de discipline.

In het vervolg van de tekst geeft Foucault een min of meer systematische beschrijving van de heterotopie aan de hand van een aantal principes. Ik zal ze hier niet allemaal bespreken, maar slechts die eigenschappen eruit lichten die van belang zijn in relatie tot de disciplinaire samenleving. Het is daarbij goed te onthouden dat deze tekst nooit officieel door Foucault uitgebracht is, en zodoende vooral beschouwd moet worden als een schets, waardoor het omschreven begrip van de heterotopie enigszins ambigu blijft.

Allereerst onderscheidt Foucault twee categorieën heterotopieën: de crisis heterotopie en de heterotopie van deviatie. De crisis heterotopie is een geprivilegieerde, heilige of verboden plek, bedoeld voor individuen die in relatie tot de omgeving waarin zij leven in crisis verkeren: adolescenten, menstruerende vrouwen, zwangere vrouwen, et cetera. Deze heterotopieën verdwijnen volgens Foucault echter steeds meer, ten gunste van heterotopieën van deviatie. Dit zijn plekken waar individuen wiens gedrag afwijkt van de norm geplaatst worden. Als voorbeelden noemt Foucault psychiatrische instellingen en gevangenissen. Dit zijn echter precies de disciplinaire instellingen uit *Surveiller et punir*! De heterotopie van deviatie lijkt in eerste instantie vooral een voorbode van de analyse van de gesloten instellingen waar in *Surveiller et punir* de discipline heeft kunnen ontstaan. Dit is niet verrassend: natuurlijk kon de discipline niet direct de gehele samenleving doordringen; voor haar ontwikkeling was zij in eerste instantie afhankelijk van gesloten instellingen als het leger, de fabriek, de school. Plekken waar het toezicht, de normaliserende sanctie en het onderzoek ongestoord geperfectioneerd konden worden. Disciplinaire instellingen zijn dus bij uitstek heterotopische plekken, ver verwijderd van de dagelijkse continuïteit van de ruimte. Pas nadat de discipline geperfectioneerd kon worden, kon zij, door middel van het panoptisch principe, door de grenzen van de heterotopie heen breken en zich verspreiden over de gehele samenleving. De heterotopie van deviatie biedt dus allereerst aanleiding de heterotopie te definiëren als broedplaats van de discipline. In een samenleving waar deze beweging zich reeds voltrokken heeft, is de heterotopie van deviatie vooral te beschouwen als een instrument waarmee de discipline in stand gehouden wordt: het brengt de normaliserende

sanctie ten uitvoer. Zij brengt een onderscheid aan tussen degenen die voldoen aan de norm, en degenen die afwijken van de norm. Zij die afwijken worden in de heterotopie van de deviatie geplaatst. Dit laat zodoende erg weinig ruimte voor verzet tegen de discipline.

Echter, niet alle heterotopieën zijn heterotopieën van deviatie of crisis, zo blijkt uit een volgend principe. Heterotopieën zijn meestal verbonden met afgebakende delen tijd. De heterotopie treedt in werking of ontstaat wanneer er een absolute breuk ontstaat met de traditionele tijd. Zo zijn er heterotopieën die gekenmerkt worden door een oneindige accumulatie van tijd, zoals bijvoorbeeld het museum of de bibliotheek. Deze instellingen fungeren als een soort algemeen archief. Aan de andere kant zijn er ook heterotopieën die gekenmerkt worden door hun absolute temporaliteit. Tijd zoals op een festival: in vakantiedorpen, of op de kermis. Zoals we in hoofdstuk één gezien hebben is een belangrijke methode van de discipline de ‘parcellering’ van tijd. Door steeds fijnmaziger technieken wordt de tijd opgedeeld in segmenten, die op hun beurt verbonden worden en zodanig georganiseerd dat de tijd van het individu maximaal gekapitaliseerd wordt. In de disciplinaire samenleving is deze opdeling van tijd alomtegenwoordig geworden. Wanneer de heterotopie een absolute breuk vormt met de traditionele tijd, is zij tegelijkertijd een breuk met de geparcelleerde tijd van de discipline. Er ontstaat een ruimte waar individuen kunnen ontsnappen aan de dagelijkse routine van hun dagrooster, waar het individu in staat is de tijd op een andere manier te organiseren. Dit is vooral het geval bij de heterotopieën die gekenmerkt worden door hun absolute temporaliteit. Het vakantiedorp bijvoorbeeld is bij uitstek een plek waar men het gevoel heeft te ontsnappen aan de stress en de tijdsdruk van het dagelijks bestaan.

Ook ruimtelijk vormt de heterotopie een breuk. Foucault stelt in een volgend principe dat de heterotopie een ruimte is die zowel open als gesloten is, niet helemaal publiek, maar ook niet helemaal privé. In sommige gevallen is de toegang gedwongen, zoals bij de gevangenis, in andere gevallen moet men toestemming krijgen, of zich onderwerpen aan bepaalde gewoontes of rituelen, zoals in de sauna. De heterotopie is dus niet geheel vrij toegankelijk. Dit maakt dat de alledaagse ruimte erdoor wordt onderbroken. Hiermee heeft men in de heterotopie de mogelijkheid te ontsnappen aan de ‘parcellering’ van ruimte die de disciplinerende individuen oplegt, en kunnen zij hun ruimte zelf definiëren. Mogelijkerwijs komt de discipline niet over de drempel die de heterotopie opwerpt, waarmee het lichaam er niet onderworpen wordt aan de disciplinerende technieken van de opdeling van ruimte. De heterotopie kan dus zowel ruimtelijk als temporeel een breuk vormen met de alledaagse ruimte: de ruimte van de discipline.

2.2 Verzet buiten de disciplinaire samenleving

De heterotopie is dus inderdaad een plek waar men mogelijkerwijs kan ontsnappen aan de discipline. Dat dit niet per definitie zo is, blijkt uit het feit dat de gesloten instellingen waar de discipline ontwikkeld is, zeker ook heterotopieën zijn. Desalniettemin lijkt het in sommige heterotopieën wel degelijk mogelijk de disciplinaire samenleving te verlaten. De heterotopie opent een ruimte waar het lichaam zich kan onttrekken aan de disciplinerende technieken (het permanente toezicht, de parcellering van tijd en ruimte) waar het normaal gesproken aan onderworpen is. Verzet is hier mogelijk door de discipline (plaatselijk) op te heffen, door te ontsnappen aan het panoptisch schema met zijn permanente, normaliserende toezicht. Hiermee

is de heterotopie een waardevolle aanvulling op de disciplinaire samenleving zoals Foucault haar schetst in *Surveiller et punir*.

De tweede vraag blijft echter onbeantwoord: in hoeverre is verzet mogelijk *binnen* de disciplinaire samenleving? In de heterotopie wordt verzet tegen de discipline mogelijk door een ruimte te betreden die buiten de disciplinaire samenleving staat, en waar de disciplinaire machtsbetrekkingen zodoende omzeild kunnen worden. Hiermee is de vraag hoe recht te doen aan de alledaagse praktijken van individuen die wel degelijk in de disciplinaire samenleving ingebed zijn nog steeds niet beantwoord. Voor een bevredigend antwoord op de vraag hoe verzet mogelijk is *binnen* de disciplinaire samenleving, zullen we voorbij het oeuvre van Foucault moeten kijken.

3. *L'invention du quotidien 1. Arts de faire*

3.1 De cultuur van het alledaagse

Een schrijver die de alledaagse praktijken waar Foucault in *Surveiller et punir* volledig aan voorbij gaat, tot expliciet onderwerp van studie gemaakt heeft, is Michel de Certeau. In zijn boek *L'invention du quotidien 1. Arts de faire*, in 1984 vertaald naar het Engels als *The practice of everyday life* en tevens zijn bekendste werk, relateert hij zijn onderzoek bovendien concreet aan het werk van Foucault. Hoewel De Certeau's relatie tot *Surveiller et punir* ambivalent is, blijft Foucault een belangrijke oriëntatie van het werk.

Michel de Certeau was een Frans Jezuiet en wetenschapper wiens werk vele verschillende disciplines bestreek. Gedurende zijn professionele leven schoof De Certeau van religieus historicus steeds meer op richting de culturele theorie. Met zijn snelle en scherpe analyse van de studentenprotesten van mei 1968 in een aantal korte artikelen verwierf hij in Frankrijk enige bekendheid. Zij werden in eerste instantie gepubliceerd in het katholieke maandblad *Etudes* en later in enigszins aangepaste vorm gebundeld in het boek *La prise de parole* (1994). Vanaf de jaren zestig deed De Certeau tevens onderzoek naar de cultuur van het alledaagse. In 1974 vroeg de Franse overheid hem een onderzoeksprogramma te leiden naar culturele praktijken in Frankrijk. Het was een zeer concrete, beleidsgeoriënteerde onderzoeksopdracht, gestart met het oog op een vernieuwende, sociologisch meer gedifferentieerde cultuurpolitiek. Onderdeel van het project was in de woorden van De Certeau:

sketching a theory of everyday practices in order to bring out of their murmuring the 'ways of operating' that, as a majority in social life, often only figure as 'resistances' or as apathies in relation to the development of sociocultural production (De Certeau, Giard en Mayol 1998, xx).

Arts de Faire kan gezien worden als het sluitstuk van De Certeaus jarenlange onderzoek naar de cultuur van het alledaagse (Geldof 1996). Het kan het beste omschreven worden als een cultuurfilosofische en theoretische reflectie over het alledaagse. De Certeau was vrij expliciet over het beoogde doel van het werk. *Arts de Faire* is, zo stelt hij in de eerste regels van het boek, *part of a continuing investigation of the ways in which users – commonly assumed to be passive and guided by established rules – operate* (1984, xi). Het is zijn doel *not so much to discuss this elusive yet fundamental subject as to make such a discussion possible; that is, by means of inquiries and hypotheses, to indicate pathways for future* (idem). Het doel is dus de praktijken van het alledaagse uit de schaduwen naar de voorgrond te halen en bespreekbaar te maken. De Certeau's interesse gaat daarbij in de eerste plaats uit naar de zachte kant, het onnoembare en het niet in één blik te overziene geheel van alledaagse manieren van doen.

Desalniettemin is *Arts de Faire* een moeilijk te klasseren werk. Enerzijds heeft dit te maken met de manier waarop het geschreven is. Er zijn momenten van expliciete verwijzingen en dialogen met andere denkers (Freud, Kant, Wittgenstein, Bourdieu) en daarnaast loopt de tekst over van metaforen en impliciete allusies. Bovendien heeft het werk een sterk anti-theoretisch karakter. Het alledaagse, zo stelt De Certeau, is per definitie vluchtig en weerbarstig ten aanzien van elke poging tot theorievorming en conceptualisering. Juist vanwege de cultuursociologische praktijk van theorievorming en conceptualisering heeft het alledaagse nooit adequaat beschreven kunnen worden. Dat is dan ook wat De Certeau probeert te vermijden. Hij poogt het alledaagse niet in concepten te vatten, maar probeert het op te roepen door het vertellen van verhalen, of, in Geldofs woorden ‘narratieve tableaux’ (1996, 3). Het boek is zodoende een zoektocht naar hoe licht te laten schijnen op de inventiviteit en ongrijpbaarheid van het alledaagse. Dit maakt *Arts de Faire* een hoogst ambivalent boek, waarin de schrijver datgene probeert te beschrijven waarvan hij weet dat het onbeschrijflijk is.

3.2 Antidiscipline

In de inleiding stelt De Certeau dat er een aantal positieve oriëntaties van belang waren bij het uitvoeren van het onderzoek. Eén daarvan is *Surveiller et punir*. Zoals we hebben gezien analyseert Foucault de mechanismen die het functioneren van de macht organiseren, in plaats van uit te gaan van het apparaat waarvan de macht uitgaat. Volgens De Certeau is het doel van zijn eigen tekst zowel analoog als tegengesteld aan Foucaults werk. Analoog in zoverre het doel is de minuscule, marginale operaties te analyseren die in technocratische structuren woekeren, tegengesteld omdat het niet als doel heeft te verhelderen hoe de disciplinaire technologie de overheersende machtsstructuur heeft kunnen worden, maar om de ‘clandestiene’ tactieken en improvisaties van individuen reeds gevangen in de netten van deze discipline te verduidelijken. Deze procedures zijn min of meer tegengesteld aan de discipline, zo blijkt: *pushed to their ideal limits, these procedures and ruses of consumers compose the network of an antidiscipline, which is the subject of this book* (Certeau 1984, xv).

De Certeau beschouwd *Surveiller et punir* als het verhaal van een grootschalige substitutie: het project van de strafhervormers van de late achttiende eeuw, dat berustte op de technologie van de voorstelling, nam een plaats in die nu is gekoloniseerd door de disciplinaire procedures. Deze disciplinaire procedures zijn vervolgens de organisatie van de sociale ruimte gaan bepalen. Foucault onderscheidt zodoende twee vormen van macht, de ene berustend op een technologie van de voorstelling, de andere op de discipline. Vervolgens tracht hij te verhelderen hoe de disciplinaire macht, die geen eigenaar, geen geprivilegieerde plek, geen repressieve activiteit heeft, heeft kunnen ontstaan. De functie van het classificeren en benoemen van de regels, technieken, procedures en mechanismen die alle componenten zijn van deze microfysica van de macht is tweeledig: het afbakenen van een sociaal gebied van praktijken die geen discours hebben en het funderen van een discours op deze praktijken.

De Certeau roemt Foucault om deze nieuwe perspectieven. Hij noemt *Surveiller et punir* als één van zijn belangrijkste oriëntaties. Daarbij bewondert hij de manier waarop Foucault een bestaand onderzoek langs nieuwe lijnen reorganiseert: *Instead of analysing the apparatus exercising power, Foucault analyses the mechanisms that have sapped the strength of these institutions and surreptitiously reorganised the functioning of power* (Certeau 1984, xiv). Daarmee is hij erin geslaagd een bespreekbaar historisch

object te maken van in zijn woorden: *this zone in which technological procedures have specific effects of power, obey their own logical modes of functioning, and can produce a fundamental diversion within the institutions of order and knowledge* (idem, 49). Foucault heeft daarmee een veel rijker, vloeibaarder begrip mogelijk gemaakt van de manier waarop macht alle aspecten van het sociale leven doordringt.

De Certeau is echter niet uitsluitend positief over *Surveiller et punir*. Zijn kritiek uit zich in een aantal vragen, die onderwerpen aankaarten die hij relevant acht voor zijn eigen onderzoek. Foucaults methode, de genealogie, berust op een chirurgische operatie, startend bij een geïsoleerd fenomeen dat hij terug de geschiedenis in volgt. Hij verklaart het ontstaan van de disciplinaire samenleving aan de hand van haar genesis over de twee voorgaande eeuwen. Deze historiografische onderneming roept bij De Certeau twee vragen op. Hoe is de geprivilegieerde ontwikkeling van bepaalde praktijken (berustend op het panoptisch principe) te verklaren? En wat is de status van de vele andere praktijken, die geen aanleiding gegeven hebben tot een discursieve configuratie of technologische systematisering?

Het is onmogelijk om het functioneren van een samenleving te reduceren tot een dominant type procedure, aldus De Certeau. In een samenleving overheersen en informeren bepaalde praktijken de normatieve instituties, maar er zijn tegelijkertijd ontelbaar veel andere praktijken die weliswaar klein blijven, maar altijd aanwezig zijn. Dit stille reservaat aan marginale praktijken die geen invloed hebben op het discours, worden niet uitgewist door het bestaan van één dominante praktijk. Volgens De Certeau berust Foucaults analyse van de disciplinaire samenleving dus op een onhoudbare reductie. Ook vraagt Certeau zich af wat de actuele status van een bepaald apparaat is wanneer het eenmaal getransformeerd is tot het organiserend principe van een technologie van de macht. Welk effect heeft deze overheersing?

De disciplinerende technieken ontleenden hun effectiviteit, zo konden we ook al bij Foucault lezen, aan hun onzichtbare werking. Voor de totstandkoming van haar overheersing was de discipline afhankelijk van stille, onzichtbare procedures. De Certeau trekt in twijfel of dit nog wel mogelijk is, op het moment dat zij de overheersende machtsbetrekking geworden is, en door Foucaults werk expliciet onderdeel geworden is van het heersende discours: *By leaving the obscure stratum in which Foucault locates the determining mechanisms of a society, it would be in the position of institutions slowly 'colonized' by still silent procedures* (Certeau 1984, 49). De Certeau vraagt zich dus af of deze technieken, nu ze expliciet onderdeel geworden zijn van het discours, niet op dezelfde manier het risico lopen ten prooi te vallen aan andere, stille praktijken, die dezelfde status hebben als de disciplinaire technieken eens hadden. De door Foucault beschreven opeenvolging van machtstechnologieën (van de lijfstraf via de technologie van de voorstelling naar de discipline) bevestigt de contingentie van de overheersing van een specifieke soort machtsbetrekking. Dat ook de disciplinaire samenleving eindig is zien we bij onder meer Deleuze (1992): inmiddels heeft controle de discipline afgelost als de overheersende machtsbetrekking. De Certeau lijkt echter de positie in te nemen dat de verklaring voor deze opeenvolging van machtstechnologieën gezocht moet worden in hun opname in het discours: wanneer iets zegbaar is, wordt het daarmee ook zichtbaar, en zodoende kwetsbaar voor andere, nog wel onzichtbare praktijken. Waarom de opname van een overheersende machtstechnologie in het discours onherroepelijk zou leiden tot het verdwijnen van deze overheersing (waarom zou het panoptisch schema haar werkzaamheid verliezen, ook al kennen we de werking?), wordt door De Certeau echter nauwelijks toegelicht. De beantwoording van de vraag door De Certeau zelf is zodoende erg summier.

Wat uit deze vragen wel blijkt is dat De Certeau Foucault inhoudelijk vrij ver kan volgen. Tot op grote hoogte onderschrijft De Certeau Foucaults analyse van de moderniteit, waarin disciplinaire technologieën een gereguleerde en genormaliseerde ruimte hebben geschapen waarin het moderne subject zich beweegt. Tegelijkertijd zijn de vragen een kritiek op Foucaults analyse van de moderne samenleving. De vragen signaleren een gebrek in Foucaults analyse: in zijn eenzijdige analyse van het ontstaan van disciplinaire technieken gaat Foucault voorbij aan vele andere praktijken, ondergeschikt aan de discipline maar wel degelijk aanwezig. Deze lacune is nu precies De Certeau's object van onderzoek. Foucaults analyse is volgens De Certeau dus misschien wel overtuigend, maar in ieder geval incompleet. De andere vraag betreft de status van de discipline in de moderne samenleving. Is er wel een toekomst voor de discipline, nu ze de overheersende machtsrelatie is geworden, of valt ze op haar beurt ten prooi aan andere, onzichtbare praktijken?

3.3 Strategieën en tactieken

Een tweede oriëntatie van het werk is het onderscheid dat De Certeau maakt tussen productie en consumptie. Onderzocht wordt een (in de theorie vaak) ontbrekend verband tussen de representaties van een samenleving enerzijds en de gedragingen van deze samenleving anderzijds: het *gebruik* van groepen en individuen van deze representaties (bijvoorbeeld televisieprogramma's, stedelijke ruimte, boodschappen). Wat doen individuen met de producten die ze ontvangen, absorberen, of waar ze voor betalen? De Certeau stelt dat het gebruik dat de individuen maken van deze producten en beelden ook een soort productie is, maar een verborgen productie, opgeslokt in gebieden die gedefinieerd worden door systemen van 'primaire' productie. Deze secundaire productie noemt De Certeau consumptie, en de non-producten die haar ondernemen 'consumenten'. Deze consumptie en het onderscheid met de primaire productie waar het van afhankelijk is, is het onderwerp van het ondernomen onderzoek.

Consumenten produceren, zo stelt De Certeau, ongedefinieerde bewegingen, die niet samenvallen met de geconstrueerde (panoptische) ruimte waarin ze zich bewegen. Om tot een adequate beschrijving van deze bewegingen te komen, introduceert De Certeau een onderscheid tussen *strategieën* en *tactieken*. Een strategie is *the calculus of force-relationships which becomes possible when a subject of will and power (a proprietor, an enterprise, a city, a scientific institution) can be isolated from an 'environment'* (Certeau 1984, xix). De strategie gaat uit van een demarcatie van het eigen terrein ten opzichte van de omgeving. Dit eigen terrein, in De Certeau's woorden '*propre*', vormt de basis waar vandaan relaties met het exterieur gegenereerd en gecontroleerd kunnen worden. Dit is de houding van bijvoorbeeld de moderne wetenschap, politiek en militaire strategie.

Een belangrijk effect van deze afbakening is de triomf van plaats over tijd. De fundering van een autonome plek verleent subjecten een zekere onafhankelijkheid ten opzichte van veranderende omgevingen of situaties, en daarmee heerschappij over de tijd. Ook is er sprake van een heerschappij over de ruimte door middel van het zicht. Dankzij het vermogen een eigen plek voor zichzelf te creëren, ontstaat er een plek van waaruit de omringende ruimte gelezen kan worden. Vreemde krachten worden erdoor tot objecten gemaakt die in de gaten gehouden kunnen worden. Dit is de macht van kennis: het slaagt er in onzekerheden, vreemde krachten, om te vormen tot leesbare ruimtes.

De tactiek daarentegen kan niet rekenen op een eigen plek: *I call a 'tactic', on the other hand, a calculus which cannot count on a 'proper' (a spatial or institutional localization), nor thus on a borderline distinguishing the other as a visible totality*, aldus De Certeau (1984, xix). De tactiek is een handeling gedefinieerd door de *afwezigheid* van een plek. Er is geen afbakening van het exterieur die het autonomie verleent: de ruimte van de tactiek is de ruimte van de ander. Het speelveld van de tactiek is het terrein dat georganiseerd wordt door een vreemde macht, en de tactische beweging is een manoeuvre in het zicht van de vijand. De tactiek opereert in geïsoleerde acties en is afhankelijk van mogelijkheden die zich plotseling aandienen. De tactiek is relatief aan specifieke situaties. Ter illustratie geeft De Certeau een beschrijving van *la perruque* (de pruik). Dit is de Franse bijnaam voor werk van de werknemer vermomd als werk voor de werkgever. Het kan zo simpel zijn als het schrijven van een liefdesbrief tijdens werktijd, of het lenen van een zaag om thuis een stoel te maken. De werknemer buigt tijd die hij of zij zou moeten besteden aan het werk om, met als doel het te besteden aan 'vrije' activiteiten die juist niet gericht zijn op het verhogen van de productie. Precies daar waar hij of zij onderworpen is aan mechanismen van productie, vindt de werknemer een manier om deze mechanismen (tijdelijk) te omzeilen. In vele verschillende varianten doordringen de praktijken van *la perruque* de industriële, geconstrueerde en functionele ruimte.

De tactiek is zodoende een kunst van degenen zonder eigen plek. Daar waar strategieën afhankelijk zijn van de weerstand die de afbakening van een autonome plek kan bieden aan de erosie van de tijd, zo winnen de procedures van de tactiek aan validiteit naarmate tijd een grotere rol gaat spelen. De tactiek mikt op een slimme utilisatie van tijd. Zij is afhankelijk van de momenten dat de snelheid van bewegingen de organisatie van de ruimte aantast.¹

Het moge duidelijk zijn dat vele alledaagse praktijken tactisch van karakter zijn. Praten, lezen, winkelen, koken; ze introduceren willekeurige bewegingen in het systeem. In het hoofdstuk *Walking in the city* beschrijft De Certeau gedetailleerder hoe we ons het ontstaan van deze tactieken binnen een door strategieën gedefinieerde samenleving concreet voor kunnen stellen. Hij beschrijft hierin de tactische operatie van het wandelen. Ruimte speelt hierin een essentiële rol. Het laat bovendien zien hoe De Certeau de tactische praktijken relateert aan Foucaults panoptisch principe.

De Certeau begint zijn vertelling op de 110^e verdieping van het World Trade Center, van waaraf hij neerkijkt op de stad aan zijn voeten. Deze positie creëert een alziend oog, dat de stad tot een leesbaar object maakt: *The 1370 foot high tower that serves as a prow for Manhattan continues to construct the fiction that creates readers, makes the complexity of the city readable, and immobilizes its opaque mobility in a transparent text* (Certeau 1984, 92). Maar, zo stelt De Certeau, dit is niet meer dan een drogbeeld: *The panorama-city is the theoretical (that is, visual) simulacrum, in short a picture, whose condition of possibility is an oblivion and a misunderstanding of practices* (idem, 93). Deze voyeur-God boven op het World Trade Center maakt zichzelf noodgedwongen los van de dagelijkse gedragingen op de grond. Daarmee is dit perspectief, waarin we uiteraard het panoptisch perspectief van Foucault herkennen, losgezongen van de praktijken van de gewone mens op de grond. De Certeau tracht deze praktijken te situeren binnen de door het oog geproduceerde panoptische fictie, waarin alles

¹ Ook in het werk van Foucault komen we de begrippen 'tactiek' en 'strategie' tegen. In *Surveiller et punir* gebruikt Foucault het begrip 'tactiek' om de disciplinerende praktijken in het leger te omschrijven. Strategie is een belangrijk begrip in *The Subject and Power*. Foucaults gebruik van deze begrippen staat echter los van de manier waarop De Certeau ze definieert.

een eigen plek heeft en die georganiseerd wordt door de disciplinaire technieken: *Within this ensemble, I shall try to locate the practices that are foreign to the 'geometrical' or 'geographical' space of visual, panoptic or theoretical constructions* (idem). Deze praktijken geven vorm aan het urbane leven. De dragers van de dagelijkse praktijken zijn de duizenden wandelaars, wier bewegingen blind zijn maar die wel de levendige stad organiseren en tezamen een zwerfende massa unieke individuen vormen. Hun bewegingen geven vorm aan de ruimtes die ze betreden en brengen verbanden aan tussen de ruimtes van de stad.

We zouden deze bewegingen weer kunnen geven op een stadsplattegrond. De plattegrond, als geometrisch accurate weergave van de werkelijkheid, maakt het mogelijk de stad in één oogopslag te overzien. Alles in de stad krijgt ten opzichte van elkaar een plek en een maat. In deze panoptische constructie nemen de bewegingen de vorm aan van lijnen op de kaart. Echter, deze lijnen refereren slechts aan datgene wat eerder plaatsgevonden heeft. De temporele dimensie valt weg, dat wat ongrijpbaar dient te zijn wordt als het ware plat geslagen. De daadwerkelijke operatie van het wandelen, het slenteren, het verdwalen of het window-shoppen wordt erdoor aan het oog onttrokken.

De Certeau beschrijft de tactische operatie van het wandelen als een toe-eigenen van het topografische systeem door de wandelaar en het ruimtelijk uitoefenen (*acting-out*) van een plek. Wanneer we de stad zien als een verzameling mogelijkheden (en dat doet De Certeau), dan realiseert de wandelaar sommige van deze mogelijkheden wel, en andere niet. Op die manier laat hij ruimtes tot stand komen en vindt met zijn bewegingen nieuwe ruimtes uit. Dit sluit aan bij een volgende tegenstelling van De Certeau, de tegenstelling tussen plaats (*lien*) en ruimte (*espace*). De plaats behoort de strategie: het recht van eigendom bepaalt de plaats. De dingen zijn er naast elkaar gesitueerd, ieder element op zijn eigen plaats, een plaats die het vervolgens ook definieert. Het impliceert een indicatie van stabiliteit. Ruimte daarentegen behoort aan de tactiek. Zij ontstaat als effect van de operaties die de plaats situeren en temporiseren. Zodoende wordt de straat die door stadsplanning geometrisch bepaald is, pas door de wandelaars getransformeerd tot een ruimte. In De Certeau's woorden: *space is a practiced place* (Certeau 1984, 117).

Ruimte is bij De Certeau dus het *product* van de interactie van het subject met de bestaande omgeving. Als zodanig is het een voorbeeld van de verborgen productie, de consumptie, die De Certeau aan het licht wil brengen.² We zien hier zodoende dat ruimte niet voorafgaat aan het subject, het ontstaat wanneer plek (*place*) en individu een relatie met elkaar aangaan. Dit is een essentiële notie. De geometrisch gedetermineerde plaats wordt pas een ruimte in de interactie met het individu. In zijn relatie tot de ruimte om hem heen wordt het individu zélf een producent! Deze tactische bewegingen leiden dus tot de constitutie van het subject: in de wisselwerking tussen individu en plaats ontstaan zowel het subject als de ruimte. In de panoptische, door strategieën gedetermineerde stad, worden individuen (door de grenzen te overschrijden die door de discipline opgeworpen zijn) subject. Wat De Certeau hier beschrijft is dus de formatie van het subject, die hij situeert in de dialectische relatie tussen individu en plek.

² Een andere productie waar de Certeau analoog aan het gebruik van ruimte op ingaat is het gebruik van de taal. In de 'speech-act' eigent het individu zich de taal toe, zoals het dat ook met de ruimte doet.

3.4 Een ongehoorzaam subject

Deze stad, waarin individuen voortdurend willekeurige bewegingen in het systeem aanbrengen, klinkt heel anders dan de disciplinaire samenleving zoals hij door Foucault geschetst is, en de manier waarop het productieve lichaam door de discipline geproduceerd wordt. Hoe verschillen deze beschrijvingen van de moderne samenleving van elkaar?

Het disciplinair systeem, zo hebben we gezien, heeft bij Foucault een dominant karakter. Individuen zijn opgenomen in netwerken van permanent toezicht, en worden gedisciplineerd door hun lichamen te vangen in een nauwkeurige opdeling van tijd en ruimte. De disciplinaire machtsrelaties hebben door middel van het panoptisch schema alle mogelijke betrekkingen geïnfilterd. Foucault laat in zijn analyse geen enkele ruimte voor individuen om hieraan te ontsnappen. Sterker nog, het subject bestaat bij de gratie van de discipline. De disciplinerende methoden produceren een gehoorzaam lichaam, en daarmee het onderworpen subject. Het individu krijgt zodoende geen enkele speelruimte: het productieve lichaam, en daarmee het subject, is het resultaat van de discipline.

De Certeau daarentegen geeft het individu meer speelruimte. In zijn beschrijving van strategieën en tactieken klinkt een veel dualistischer opvatting door over de manier waarop we de moderne samenleving moeten begrijpen. Binnen een door strategische operaties bepaalde ruimte, ziet het individu toch kans tot het ontplooiën van eigen activiteiten. Dit individu beweegt zich dan wel in een door strategische operaties bepaalde, normaliserende aaneenschakeling van plaatsen, maar wordt er niet volledig door gedefinieerd. Sterker nog, door middel van deze bewegingen transformeert het individu deze plaatsen pas in een ruimte, en voltrekt zich tegelijkertijd de constitutie van zijn of haar subjectiviteit. Bij De Certeau hebben individuen de mogelijkheid de ruimtelijke indeling van de discipline te overschrijden, en in deze overschrijding ontstaat zowel ruimte als het subject. Het individu is zelf, hoewel onzichtbaar, ook een producent. Daar waar bij Foucault een gehoorzaam subject vorm krijgt, zouden we bij De Certeau dus misschien kunnen spreken van een ongehoorzaam subject.

We hebben nu al meermalen gezien dat De Certeau zijn individuen desalniettemin situeert in een door de disciplinaire technieken geschapen moderne ruimte. Hoe verhouden zijn kernbegrippen, de strategie en de tactiek, zich nu precies tot de discipline? En in hoeverre maakt De Certeau plausibel dat zijn alledaagse praktijken ingebed zijn in deze disciplinaire samenleving?

In *Walking in the city* gaat De Certeau concreet in op de relatie tussen de tactieken en de disciplinaire, panoptische stad. In dit hoofdstuk vinden we dan ook de duidelijkste uitspraken over deze relatie. Zo stelt hij: *The long poem of walking manipulates spatial organizations, no matter how panoptic they may be: it is neither foreign to them (it can take place only within them) nor in conformity with them (it does not receive its identity from them)* (Certeau 1984, 101). Tactieken worden dus niet gedefinieerd door de discipline, maar zijn er voor hun bestaan wel afhankelijk van. Ze zijn per definitie een afwijking in het systeem en kunnen niet zelfstandig bestaan. Deze tactieken, deze listen waarmee individuen de discipline te slim af zijn, ontstaan pas wanneer er sprake is van een dominant (in dit geval panoptisch) systeem. Wanneer dit systeem eenmaal geïnstalleerd is, kan het individu niet anders dan pogen zichzelf ervan los te maken: *increasingly constrained, yet less and less concerned with these vast frameworks, the individual detaches himself from them without being able to escape them and can henceforth only try to outwit them* (idem, xxiv). Tactieken ontstaan dus noodzakelijkerwijs daar waar

sprake is van een dominant systeem. Het zijn praktijken waar de discipline geen vat op krijgt.

De Certeau omschrijft de tactieken als bewegingen in het zicht van de vijand. Hieruit kunnen we afleiden dat het panoptisch toezicht niet zo almachtig is als Foucault het zich voorstelt. Individuen slagen er toch in de disciplinerende af en toe te omzeilen, hun lichaam op een andere manier te gebruiken dan het disciplinaire systeem hen voorschrijft. De Certeau's omschrijving van het panoptisme lijkt dan ook enigszins af te wijken van Foucault. Voor Foucault is het een perfect machtsdiagram, dat zich moeiteloos over de hele samenleving verspreidt. Individuen worden georganiseerd in een netwerk van toezicht, waardoor het alziende oog overal werkzaam is. Dit hiërarchisch georganiseerde netwerk vormt als geheel het apparaat van toezicht. Bij De Certeau lezen we dat, wil het panoptisch principe in werking treden, er eerst sprake moet zijn van een vaste plaats van waaruit de omgeving gelezen kan worden. Bij De Certeau is de panoptische blik namelijk verbonden met de strategie, en de strategie is voor haar werking afhankelijk van een autonome plaats. Wanneer we ons de ontwikkeling van de discipline bij Foucault herinneren, lijkt De Certeau hier dus een stap terug te doen. Ook bij Foucault was de discipline in eerste instantie gebonden aan gesloten instituties als de school of het leger. Vervolgens heeft de disciplinaire macht zich door middel van het panoptisch principe uiteindelijk los gemaakt van de instituties waarin zij ontstond. De Certeau lijkt deze macht echter weer meer te verankeren in deze instituties. Hierdoor wordt de reikwijdte van de disciplinaire macht enigszins beperkt, waardoor er zo nu en dan ruimte ontstaat voor het individu de discipline te omzeilen.

3.5 Individu en collectief

Ook de focus van De Certeau op het individu onderscheidt hem van Foucaults analyse. Bij Foucault speelt het netwerk, als instrument van toezicht, een belangrijke rol, terwijl De Certeau het uitsluitend over individuen heeft. Dit is niet verassend, gezien de startpunten van beide filosofen. Daar waar Foucault kijkt naar het systeem als geheel, en de manier waarop individuen in en door het systeem geproduceerd worden, bekijkt De Certeau dit systeem juist vanaf de andere kant, vanuit het individu. De Certeau lijkt echter nergens meer los te komen van het (eenzame) individu. Hij besteedt geen enkele aandacht aan sociale context. We zien bij hem vrijwel geen koppeling tussen tactieken en socialiteit. Hoewel hij stelt uit te gaan van groepen, en dat juist onderlinge relaties van belang zijn, zijn de protagonisten van zijn verhalen zonder uitzondering eenlingen: wandelaars, lezers, appartement-bewoners. De flaneur in *walking in the city* volgt zijn eigen route en laat zich niets gelegen liggen aan de panoptische blik. Maar hij ontmoet geen anderen, maakt nergens oogcontact: hij lijkt alleen op de wereld. Het omzeilen van de discipline gebeurt dan ook uitsluitend individueel. Het gezamenlijk uitvoeren van tactische operaties is blijkbaar niet aan de orde. Dit zou ook het dualisme in De Certeau's beschrijving van de moderne samenleving verklaren: er is een zeer scherp onderscheid tussen tactieken en de maatschappelijke structuur waarin zij plaatsvinden. Deze weergave van het alledaags bestaan loopt zo het risico verzeild te raken in een verregaand individualisme en 'solipsisme'³.

Bij Foucault hebben we een belangrijke rol voor het netwerk gezien. Individuen vormen samen een netwerk van relaties waarin de discipline als een automatische macht kan functioneren. Hij stelt het netwerk voor als bindend element, waarvan iedereen onderdeel uitmaakt, ook de

³ Zie hiervoor ook: Geldof en Laermans 1996, 49

controleurs. Macht berust niet in enkele instellingen of bij een beperkt aantal personen, de macht wordt in de disciplinaire structuur geproduceerd door het totale apparaat. Macht is altijd relationeel. Misschien is het zodoende geen wonder dat De Certeau de mogelijkheid tot het omzeilen van de discipline uitsluitend bij individuen legt. Immers, de discipline is voor haar werking afhankelijk van een netwerk van toezicht. Juist het individu, de eenzame wandelaar of alleenstaande flatbewoner, kan kans zien om in geïsoleerde acties razendsnel in te spelen op de mogelijkheden die zich aandienen. Zo bezien kunnen tactische operaties misschien alleen in eenzaamheid succesvol zijn.

Desalniettemin pretendeert De Certeau een beschrijving te geven van het hele alledaagse bestaan. Sociale contacten maken daar een essentieel onderdeel van uit. Of en hoe we ons collectieve tactische operaties voor kunnen stellen, is zodoende een interessante vraag. Waarom zou het niet ook voor een collectief mogelijk zijn tactische operaties uit te voeren? In dit opzicht zou Foucaults begrip van de heterotopie bruikbaar kunnen zijn. We hebben gezien dat heterotopieën plaatsen zijn die de dagelijkse continuïteit van de ruimte onderbreken. De heterotopie opent een ruimte waar individuen mogelijkwijs collectief kunnen ontsnappen aan de discipline, doordat zij een drempel opwerpen tegen de disciplinerende technieken van de opdeling van tijd en ruimte. In de heterotopische ruimte gelden dus andere regels dan die van de discipline. Wanneer we ons met De Certeau voorstellen dat het niet een individu is dat de discipline omzeilt, maar een groep individuen, dan zouden we ons voor kunnen stellen dat hun tactische operaties tijdelijk een heterotopische ruimte openen. Denk aan een groep kokende vrienden of een wandelend koppel. De heterotopie als netwerk van individuen die er tijdelijk in slagen de discipline te omzeilen. Bij de Foucault van *Surveiller en Punir* zou dit nog ondenkbaar zijn: individuen zijn gevangen in het web van de discipline, en zouden nooit in staat zijn een heterotopie, hoe tijdelijk ook, in het leven te roepen. Aangezien De Certeau in de dialectische werking tussen individu en plaats het individu een bepaalde mate van intentionaliteit toekent, is dit bij hem echter niet ondenkbaar. Waar in de wisselwerking tussen individu en plek zowel het subject als de ruimte ontstaat, zouden je kunnen vermoeden dat wanneer een groep individuen een tactische operatie onderneemt, zowel hun subjectiviteit als een heterotopische ruimte in het leven geroepen wordt.

4. Conclusie

Naar aanleiding van de vraag hoe verzet mogelijk is in de door Foucault beschreven disciplinaire samenleving, zijn in deze scriptie twee teksten nader bestudeerd: *des Espace Autres* (over de heterotopie) van Foucault zelf en *the Practice of Everyday Life* van Michel de Certeau. De mogelijkheid tot verzet wordt in beide teksten gevonden in zeer ruimtelijke begrippen: in de heterotopie en in de tactische bewegingen van individuen.

Volgens Foucault wordt het individu in de disciplinaire samenleving geproduceerd door de discipline. Zij bedient zich van de methoden van de ‘parcellering’ van tijd en ruimte, met als instrument het permanente toezicht, die tezamen het lichaam zowel productief maken als onderwerpen.

De heterotopie maakt verzet mogelijk door de discipline plaatselijk op te heffen. Haar bestaan geeft individuen de mogelijkheid een ruimte te betreden waar de methoden van de discipline (de parcellering van tijd en ruimte, het permanent toezicht) niet door kunnen dringen. De heterotopie opent dus een ruimte die *buiten* de disciplinaire samenleving ligt, maar de discipline zelf ongemoeid laat.

De implicaties van het verzet zoals De Certeau dat in *the Practice of Everyday Life* beschrijft zijn een stuk fundamenteeler: door zijn specifieke interpretatie van ruimte en haar productie krijgt het subject een bepaalde mate van autonomie. We hebben gezien dat ruimte en haar indeling bij Foucault voorafgaat aan het individu: zij constitueert een onderworpen subject. Bij De Certeau is min of meer sprake van een omkering van deze relatie tussen individu en ruimte. De Certeau maakt een onderscheid tussen primaire en secundaire productie. De primaire productie is bij hem verbonden met de macht van de discipline, en de manier waarop de discipline een gereguleerde en genormaliseerde ruimte heeft geschapen waarin het moderne individu zich beweegt. In deze ruimte situeert hij echter een secundaire productie, die hij consumptie noemt, en die refereert aan ongedefinieerde, tactische bewegingen, die juist niet samenvallen met de geconstrueerde ruimte waardoor individuen zich bewegen. Ruimte, een begrip dat De Certeau onderscheidt van plaats, komt in deze secundaire productie tot stand: ruimte is het resultaat van de tactische praktijken van individuen. De geometrisch bepaalde plaats wordt pas door de bewegingen van individuen tot een ruimte. Op deze manier wordt het individu zelf een producent.

Ruimte gaat bij De Certeau dus niet vooraf aan het subject: in de wisselwerking tussen individu en plaats ontstaan zowel subject als ruimte. Verzet, dat bij De Certeau de vorm aanneemt van tactische operaties, leidt voor individuen dus tot de productie van een zekere mate van autonomie. Hoewel De Certeau bescheiden stelt enkel een manier te zoeken om de vele marginale praktijken te beschrijven die individuen in het dagelijks leven ontplooiën, beschrijft hij hier uiteindelijk dus iets heel fundamenteels, namelijk de formatie van het subject.

De Certeau's subject is echter erg eenzaam: de individuen die de tactische bewegingen ondernemen lijken alleen op de wereld. Het omzeilen van de discipline gebeurt bij de Certeau uitsluitend individueel. Aangezien de discipline voor haar werking afhankelijk is van een netwerk van toezicht, en macht bij Foucault altijd relationeel is, is dit misschien niet verwonderlijk. Het alledaagse leven voltrekt zich echter niet uitsluitend alleen, socialiteit maakt er een essentieel onderdeel van uit. Hoewel Certeau dit zelf niet doet, is het wel degelijk mogelijk zijn denken te extrapoleren naar collectieven. Hier wordt het begrip van de heterotopie hernieuwd relevant.

Wanneer we ons niet een individu, maar een groep individuen voorstellen die er in een tactische beweging in slagen de discipline kortstondig op te heffen, zouden we de ruimte die zich daarmee opent voor kunnen stellen als een heterotopische ruimte. Het collectief, dat de grenzen van de discipline overschrijdt en de parcellering van tijd en ruimte tijdelijk opheft, sticht een heterotopische ruimte. De heterotopie is in dit geval een netwerk van individuen die er tijdelijk in slagen de discipline te omzeilen, en zodoende een ruimte openen waar andere regels gelden dan die van de discipline. Bij Foucault zou dit nog ondenkbaar zijn: individuen zijn gevangen in het web van de discipline, en zouden nooit in staat zijn een heterotopie, hoe tijdelijk ook, in het leven te roepen. Aangezien De Certeau in de dialectische werking tussen individu en plaats het individu een bepaalde mate van autonomie toekent, is dit bij hem echter wel mogelijk.

Zodoende kunnen we ons tevens een voorstelling maken van het ontstaan van andere machtsrelaties dan die van de discipline. Zoals de heterotopie eens een plek was waar de discipline heeft kunnen ontstaan (op het moment dat zij nog niet de overheersende machtsrelatie was), is de heterotopie nu een plek waar andere, stille praktijken mogelijkwijs een zekere duurzaamheid kunnen krijgen. We herinneren ons dat De Certeau zich afvroeg wat de status van de discipline was, nu zij de overheersende machtsrelatie geworden is. Hij sprak het vermoeden uit dat de discipline op haar beurt ten prooi zou vallen aan andere stille praktijken, die dezelfde status hebben als de disciplinaire technieken eens hadden. Dit vermoeden werkt hij in *the Practice of Everyday Life* nauwelijks uit, maar door een verbinding tussen tactieken en de heterotopie wordt het mogelijk om hier een helderder beeld van te krijgen. We hebben gezien hoe de heterotopie de broedplaats was van de discipline. Mogelijkwijs krijgen bepaalde nieuwe tactische praktijken in de heterotopie de kans om zich verder te ontwikkelen, voorbij de marginale status die ze in eerste instantie hebben. Hoewel het De Certeau's voornaamste doel is een beschrijving te geven van de marginale alledaagse praktijken *in* de disciplinaire samenleving, is dit individuele verzet met behulp van de heterotopie zodoende mogelijkwijs te extrapoleren tot een aflossing van de discipline als overheersende machtsrelatie.

Literatuur

Certeau, Michel de. 1984. *The practice of everyday life*. California: University of California Press

Certeau, Michel de, Giard, Luce en Mayol, Pierre. 1998. *The practice of everyday life, volume 2. Living and Cooking*. Minneapolis: University of Minnesota Press

Foucault, Michel. 1989. *Discipline, Toezicht en Straf. De geboorte van de gevangenis*. Groningen: Historische Uitgeverij

Foucault, Michel. 1967. "Of other spaces," Michel Foucault info. Bekeken op 20 januari.
<http://foucault.info/documents/heteroTopia/foucault.heteroTopia.en.html>.

Geldof, Koenraad. 1996. "Certeau. Inleiding," Yang tijdschrift. Bekeken op 2 februari.
<http://www.yangtijdschrift.be/editorhtml.asp?page=20021L3>.

McNay, Lois. 1994. *Foucault. A critical introduction*. Cambridge: Polity Press

Laermans, Rudi en Geldof, Koenraad. 1996. *Sluipwegen van het denken: Over Michel de Certeau*. Nijmegen: SUN

Deleuze, Gilles. 1992. "Postscript on the Societies of Control." *October* 59: 3-7.